

СТРІТЕНСЬКА СВІЧКА: УКРАЇНСЬКИЙ ОБРЯДОВИЙ КОНТЕКСТ ТА РОЛЬОВІ ФУНКЦІЇ

Уляна Мовна

УДК 27-565.36:398.332.1(477)

У статті досліджено знакову функціональність воскової свічки в контексті святкування українцями Стрітєннє. Вогонь воскової свічки був первісним знаком життєдайної та цілющої енергії Сонця й сонячного проміння, символом життєвої снаги, родючості, очищення. У ході утвердження християнських світоглядних цінностей віск набув нової конотації — офіри християнському Творцеві. Установлено надзвичайно високий семиотичний статус стрітєнської свічки — як проєкції Сонця, носія катартичної сили вогню, покликаного захистити живих від магічного подиху смерті, а мертвих — від темних сил зла, медіатора між земним і потойбічним, символу світла, світлоносного начала, яке спроможне протистояти злу, та благословенного Богом творіння, дієвого апотропею.

Ключові слова: стрітєнська свічка, віск, вогонь, обрядовий контекст.

В статье исследуется знаковая функциональность восковой свечи в контексте празднования украинцами Сретєннє. Огонь восковой свечи был первобытным знаком животворной и целебной энергии Солнца и солнечных лучей, символом жизненной силы, плодородия, очищения. В процессе утверждения христианских мировоззренческих ценностей воск приобрел новую коннотацию — жертвы христианскому Творцу. Устанавливается чрезвычайно высокий семиотический статус восковой свечи — как проекции Солнца, носителя катартической силы огня, призванного защитить живых от магического дыхания смерти, а мертвых — от темных сил зла, медиатора между земным и потусторонним, символа света, светлоносного начала, противостоящего злу, и благословенного Богом творения, действительного апотропея.

Ключевые слова: сретєнская свеча, воск, огонь, обрядовый контекст.

The article analyzes the sign functionality of wax candle in the context of the Ukrainians' observing the Candlemas. The fire of wax candle was an initial sign of life-giving and healing energy of Sun and its rays, a symbol of vital energy, fertility, and purification. In the course of consolidation of the Christian world outlook, the wax got a new connotation — an offering to the Christian Creator. The author ascertains a high semiotic status of Candlemas candle as a projection of Sun, a transmitter of cathartic fire force, which is called for protecting the quick from the magic breath of death while defending the dead from the dark forces of Evil, a mediator between the terrestrial and the ulterior, a symbol of Light, a luciferous principle which is able to withstand the Evil, and a creature blessed by God, an efficient apotrope.

Keywords: Candlemas candle, wax, fire, ritual context.

Серед ритуальних предметів, що впродовж тривалої історичної традиції використання набули розмаїтого обрядового, магічного, захисного, лікувального призначення, чи не найперше місце за статусом посідає воскова свічка. Бджола — споконвічний продуцент воску — несла світло у Всесвіт, а вогонь воскової свічки як один з першоелементів світобудови був первісним знаком життєдайної та цілющої енергії Сонця й сонячного проміння, символом життєвої снаги, родючості, очищення. За давніми віруваннями, вогонь — жива істота, яка народжується, росте, живе, помирає, а потім знову відроджується. Отже, можемо припус-

тити, що вогонь — земне втілення Сонця, наслідок божественного діяння.

Як уособлення небесного вогню, світила Сонця, тепла та світла воскова свічка відіграла значну роль в обрядовому бутті українського селянства, будучи повсюдно необхідним ритуальним предметом, неодмінним атрибутом низки сімейних, календарних та оказіональних обрядів, релігійних практик, жертвоприношень, повсякденних і сакральних магічних дій, тобто незмінно супроводжувала всі етапні життєві події, що осмислювалися й актуалізувалися лише в межах ритуалу. В етимологічному сенсі праслов'янське *světja* виявляє спорідненість із

давньоіндійським *svētyās* (світлий, білий), поєднуючи в собі первісну семантику світла та святості, а також актуалізує бінарні опозиції світлий / темний (світло / темрява), божественний / людський, сакральний / профанний, живий / мертвий, чистий / нечистий [40, с. 575–576; 3, с. 567]. Згідно з більшістю філософських учень, світло й темрява — складові єдності протилежностей, що становлять суть царств Добра і Зла. Світло в цьому контексті стало синонімом Добра й Бога. У давніх слов'ян Дажбог був богом морального світла, мудрості, найвищого всевідання, він боровся зі Злом — воював зі злими духами Ночі, царство якої уособлювало супротивне начало, що руйнувалося променями світла [8, с. 20]. Здавна в багатьох культурних традиціях віск уважався святим і жертвеним витвором, він зберігав частку вкладених у нього Деміургом чарівних властивостей.

У ході утвердження християнських світоглядних цінностей віск набув нової конотації — офіри християнському Творцеві. Його почали використовувати як жертву, особливо приємну Богові; без наявності воскових свічок не могло відбутися жодне богослужіння. Свічка, знаменуючи собою духовне начало, яскраве духовне світло й чистоту в темряві невігластва, уважалась одним із найважливіших християнських символів. Запалення свічки в храмі в знаковому сенсі уособлювало розмову з Богом як головним небесним адресатом або з його «заступником» — святим чи ангелом, а також освітлювало зусилля людини на шляху до Його духовного осягнення. Свічки здебільшого виготовляли й освячували в церкві перед великими «роковими» святами (Різдвом, Стрітінням, Великоднем, Спасом), відповідно вони отримували назви, співзвучні з назвами самих свят — різдвяні, стрітенські, великодні, спасові. Побутує думка, що свічки, особливо ті, які відбули чин церковної посвяти у великі свята чи використовувалися в календарних обрядах, володіли неабиякими апотропейними, магічними та цілющими властивостями. У цьому контексті особливо рельєфно виявлялася ритуальна роль воску як символу світла, спроможного проти-

стояти будь-яким силам зла, та благословенного Богом творіння.

У ритуальній практиці українців високий семіотичний статус, що знайшов реалізацію в цілому наборі універсальних знакових функцій (захист від грому, зупинення пожежі, вкладання до рук помираючим і запалення при померлих, охорона від нечистої сили, вроків, хвороб), мала стрітенська («громнича», «громава», «гримниця») свічка. На свято Стрітіння Господнього (15 лютого за новим стилем) по всій Україні посвячували воскові свічки, які виконували виразно оберегову функцію.

Надзвичайно насиченою була ритуальна семантика стрітенської свічки в українців Середньої Наддніпряни, які освячували її в церкві на Стрітіння й намагалися принести додому запаленою (с. Сахнівка, Ситники, Стеблів, Набутів, Квітки Корсунь-Шевченківського р-ну, с. Мошни Черкаського р-ну, сс. Сушки, Леплява, Попівка, Яблунів, Михайлівка, Лука Канівського р-ну, сс. Драбівці, Маркизівка, Бубнів, Мицалівка, Антипівка Золотоніського р-ну Черкаської обл.) (СГМ; ПМК; КГЯ; БМА; КМГ) [28, с. 58; 12, арк. 21]. «Гроловиця» — товста й велика за розмірами свічка (завдовжки 20–30 см). Повернувшись із церкви, господар святив стрітенською водою всі кутки («вугли») і випалював полум'ям «громничної» свічки хрестики в хаті на сволюку, вхідних дверях, щоб «велось хазяйство» (с. Хильки Корсунь-Шевченківського р-ну, сс. Леплява, Таганча Канівського р-ну Черкаської обл.). У негоду з блискавицею її запалювали перед іконами й молилися: «Бог Саваоф, между небом і земльою, свят, свят, свят» (с. Квітки Корсунь-Шевченківського р-ну, с. Таганча Канівського р-ну Черкаської обл.). У с. Попівка Канівського району Черкаської області в бурю радили покласти посеред хати навхрест кочергу й рогаца, а із запаленою свічкою вийти надвір і тричі обійти господарство, читаючи «Отче наш». «Стрітениці» також відводили біди, хвороби та епідемії, допомагали лікувати вроки, зокрема у бджіл, ними підкурювали домашню худобу від недуг.

Запалювали стрітенську свічку після того, як із хати йшли недоброзичливі люди (якщо здогадувалися про їхні лихі наміри). Вкладання до рук помираючому засвіченої «громниці» задля полегшення агонії в минулому практикувалося по всій Середній Наддніпрянщині («її давали в руки вмираючому при читанні одхідної молитви» [9, с. 198]), почасти це фіксується на Черкащині й нині [13, арк. 10]. Стрітенську свічку зберігали за образами або на столі біля освяченої води та верби.

Напередодні Стрітення (Громниці) виготовляли стрітенські («громничні») свічки мешканці Карпат і Прикарпаття. «Громниці» — великі й довгі свічки (завдовжки нерідко до 1 м й діаметром 3 см). «Громницю» сукала кожна господиня перед Стрітенням, у святковий день посвячувала її в церкві, а під час грози запалювала перед іконами. Лемкині й гуцулки для освячення приносили в храми воскові свічки, прикрашені стрічками та зіллям. Проте призначення місцевих «громничних» свічок не обмежувалося вузькими рамками захисту від бурі, їх оберегова функція була набагато ширшою. «Стрітенницями» підкурювали людей із хворим горлом, недужих на переляк, а також тварин. Магічна операція підкурювання була така: віск із запаленої свічки скрапував на розпечені вуглини, на них він плавився (ТЄМ; СГВ; ТАІ) [47, с. 356; 32, с. 29]. Бойки запалювали стрітенські свічки на церковній службі, аби повінь не пошкодила полів, а мороз не знищив садовину чи городину; їх також клали до рук помираючим [7, с. 44]. Локальною особливістю Гуцульщини та деяких місцевостей Бойківщини (сс. Старий Мізунь, Підліски Долинського р-ну Івано-Франківської обл.) було освячення в цей день у церкві трійць (трійчастих свічок), прикрашених зіллям. Присутні на церковній відправі віряни-гуцули розбирали трійці, залишені в церкві на Йордан, і зберігали вдома — ними підкурювали людей і тварин від хвороб [42, с. 33; 29, с. 142].

На території Надсяння, як і в інших українських етнографічних районах, основною обрядовою функцією стрітенських свічок був захист від

бурі, а також підкурювання від недуг та вкладання до рук помираючим: «Свічки світили на Стрітеня. Вони від громовиці помагают. Тільки три рази треба їх світити: їден рік, другий і третий. Тоди як гримит, то сі ставит на столі ту свічку, як блискає. Хмара відходи» (с. Малі Мокряни Мостиського р-ну Львівської обл.) [18, с. 210]; «На Стрітення світили свічки і доси світять ті свічки, бо вони є дуже помічні. Як хмара йшла і грім, я сама світила. Тою свічкою можна підкурувати, як сі страшисі, віск виливають» (ШГБ; КПО); «На Стрітення несли до церкви свічку, посвячували, як громовиця йде, світять, ставлять на вікно, від грому і бурі. Як хора людина була, свічку запалювали, давали тій хорі тримати в руку стрітенну свічку» (СГІ); «На Стрітеніє святили свічки, стрітенська свічка, як гримит, Бог так відвернув, я поставили стрітенську свічку на вікно, так помагає. Батько як вмирав, я йому давала стрітенну свічку до рук» (ХМВ); «На Стрітення свічки світили, та свічка називалася “стрітенська”, носили її святити, коли гримит, тоди священик каже палити в хаті тую свічку, то помагає, обминає буря, помічна вона при хворобах. Добре тої свічки дати, як вмере хто, до труни і поховати з тим» (ММВ; ММВ 2); «На Стрітення свічки святають, вона помічна, як якась небезпека, беруть її світять і обходять хату» (ЦСН); «Свічки з воску робили перед Стрітенням, на Стрітення посвячували. Свічка зі Стрітення посвячується в церкві, помагає, як громи є чи блискавиці, то світиться. Вона горит — не так б'ють громи» (БМВ); «На Стрітення світили свічку в церкві — стрітенна, ще й мерлому дають. Як громи гримлять сильні, бурі, то вона помагає, то я навіть світила, така велика, воскова» (ІАІ; ІІМ). Особливо вагомий ритуальний статус стрітенської свічки (у християнській світоглядній інтерпретації) яскраво виявляється у відомій серед надсянців народній легенді: коли Землю припинить огрівати сонячне проміння й настане затемнення, непроглядна темрява перед кінцем світу, то лише

одна стрітенська свічка буде продовжувати горіти, а її сяйво служитиме людям дороговказом на шляху до Бога, у царство істинного світла (ШГБ; КПО).

Обхід господарств зі стрітенськими свічками з метою забезпечення від злих сил, підкурювання рослин і тварин задля досягнення успішної вегетації та продуктивності — ось домінуючі риси обрядового застосування «громниці» на Опіллі. Прийшовши із церкви зі стрітенськими свічками, тутешні селяни обходили всю садибу, щоб «святим вогнем освітити, від нечистої сили захистити». Вогнем випалювали хрести в домівці, щоб «хрест хату стеріг і злі сили не пускав на поріг». «Стрітенницею» обкурювали сад та город, щоб «мороз не полівив і дерева не зварив», а також корів перед першим вигоном на пасовище, щоб «Боже тепло коровки трималося і молочко наливалось» [14, с. 125].

У поліській народній обрядовості застосовувалися, головним чином, свічки, посвячені на Стрітіння та в Чистий четвер, до того ж перші з двома різновидами термінів (від назви свята Громниці — «громница», «громничка», «громничная свечка», «громничная», «громничная», «громичная», «громова», а також від назви свята Стрітіння — «стреченська», «стрітенська», «сречанська», «стречана», «стрічана», «стрічельна», «стрітенна», «стречна», «стрітна», «стрічона») переважали на території Західного Полісся [39, с. 27]. Їм у народі надавали неабияких магічних властивостей. На Стрітіння переважно святили в церкві воскові свічки домашнього виробництва: «На Стречене самі сукали свечку велику, вуск був. Це свічка стречна» [46, с. 214; 11, с. 479]. Основна функція, яку вона виконувала, — захист від грому. Це засвідчують матеріали етнографічної експедиції Музею етнографії та художнього промислу АН УРСР 1981 року: «Палять свічку-громницю, запалений вогонь якої рятує від грому» [27, арк. 117]. У с. Корма Коростенського району Житомирської області «громничну» свічку запалювали лише від грози і ставили в комин, щоб «гроза не попала»

[26, арк. 139]. Аналогічно на Рівненському та Волинському Поліссі «громницю» насамперед використовували як охоронний засіб від блискавки [38, с. 71; 33, с. 139; 15, с. 29], а також на території останнього зафіксовано її функцію каталізатора процесу переходу під час важкої агонії: «То як умирає і мучиця, Біг єму смерті не дає, то дають ту свічку святую» (с. Нобель Заріченського р-ну, с. Щедрогір Ратненського р-ну, с. Підріжжя Ковельського р-ну Волинської обл.) [38, с. 70].

Подекуди на Поліссі «громничну» («громішну») свічку як потужний захисний магичний засіб встановлювали над ворітьми на Купального Івана (під троїцько-купальського календарного періоду, час активізації демонологічних істот), щоб відьма не мала доступу до обійстя, не забирала молоко в корови (с. Лугини Лугинського р-ну, с. Тхорин Овруцького р-ну, с. Бехи Коростенського р-ну Житомирської обл.) [20, с. 108; 38, с. 106; 21, с. 35]. Відомим був і такий типологічний варіант цієї обрядової практики — на Івана Купала брали дві свічки (весільну та стрітенську) або лише «гримницю» й прикріплювали їх / її на ворота чи клали біля хліва, щоб відьма не потрапила на подвір'я. Тоді від люті вона зможе погризти тільки свічки, поламавши об них зуби [16, с. 32; 1, с. 419; 37, с. 73].

Неабиякий авторитет серед селян мала стрітенська свічка й на Волині — тут у здійснюваних за її участю «громничних» обрядах також актуалізувалось оберегове призначення свічки як основної ритуальної захисниці людей і тварин від пожежі, грому та блискавки; оберегу домівки від лиха (випалювання хрестів на «бальках» (сволоках)) та померлих від злих сил, які намагалися після смерті заволодіти їхніми душами; дієвого засобу відвернути переляк та важкі недуги як від людей, так і від домашніх тварин [17, с. 543–544; 19, с. 79–80].

На Поділлі вважали, що посвячена на Стрітіння свічка-«громниця» захищає від пожежі, її ставили перед образами під час грози, а полум'ям «малювали» хрести на сволоку, ді-

тям підкурювали волосся, щоб не боялися грому. Окрім того, у день Стрітєння Господнього «громницю» запалювали, щоб повінь не пошкодила посівів і грім не вдарив у дерево. Її також вкладали до рук помираючим [25, с. 27].

На Закарпатті старше покоління ще й нині пригадує, що батьки, повертаючись із церкви на Стрітєння, запалювали свічку біля воріт і обходили з нею все газдівство («обшаря»), щоб «св'яченим полум'ям обійстя освітила і від нечистої сили захистила». «Св'яту свічку» використовували для обкурювання помешкання або хліва під час падежу худоби чи у випадку кількох смертей у сім'ї, аби «смерть не мала моци завдавати і челядь (маргу) стинати». Цією свічкою обкурювали реманент, коли вирушали на першу оранку, щоб «її тепло у борозни лягло і рясними сходами проросло». Обкурювали корів перед першим вигоном у череду, щоб «Боже тепло корівку берегло, вим'я трималося й молочком наливалось» [36, с. 428–429].

Звичай освячувати свічки на Стрітєння був поширений і в українців Буковини. Цього дня в церкві святили свічки, які ставали в пригоді від усілякої біди. Коли сідали обідати, засвічували біля образів стрітенську свічку. Її тримали на «прикрій час»: запалювали під час грози, щоб «грім не упав на господу, град садовину чи посіви не витолочив». Давали помираючому — «легше душечка буде йти на той світ». Стрітенською свічкою обкурювали хворе місце чи викурювали страх, а дівчата на виданні додавали їй до стрічок та квіток, аби «суджений ліпився — красний як квіт, вився як стрічка довкола жони своєї та праведним був як оцей стрітенський вогонь» [30, с. 87; 24, с. 121–122].

Жителі Півдня (Одещина) теж неабияк ушановували стрітенську свічку, устанавлюючи її біля ікони. Цю свічку намагалися донести із церкви додому, щоб вона не погасла й горіла до самого ранку, а коли була гроза, її засвічували в домівці. На кожних воротах, дверях робили хрестик, особливо там, де тримали корову, а також у кухні: «А потім бережемось як дощ,

гроза, свіtimo ту свічечку, щоб Бог помагав, сохранияв» [22, с. 120, 122, 333].

Ідентично чинили на Холмщині: прийшовши на Стрітєння із церкви, запалювали «громничну» свічку й на стелі або дверях «малювали» нею хрест. Увечері господар ставив під ним членів родини, кожному обводив свічкою навколо голови. «Громничну» свічку ставили на вікні, коли гриміло (Люблінщина) [35, с. 166]. Мешканці Підляшшя на «Грумніці» несли до церкви для посвячення великі саморобні воскові свічки — «грумниці». Після повернення додому господар викопчував нею хрест на стелі: «То усе вже балькі... свічкою грумничною крижик робілі... так вона палахтіт і так чорний такій буде крижик з свічки». Цю свічку запалювали під час грози, щоб «перун не вдарив», і вкладали до рук помираючому, щоб «відігнати злого духа» [4, с. 180; 5, с. 339].

Чин церковного освячення стрітенських свічок побутував не лише в українців, але й у білорусів, поляків, чехів та словаків. У них існувала традиція святити «громниці» 2 лютого — у день Громничої Матері Божої [31, с. 339; 10, с. 207; 48, с. 92; 44, с. 102; 43, с. 19; 45, с. 412]. Ставилися до них з особливим пієтетом, адже свічки-«громниці» захищали від природних катаклізмів, полегшували передсмертну агонію, відганяли злих духів. У Білорусі воском з таких свічок змазували тварин під час першого вигому на пасовища, а також підкурювали від недуг та підступів нечистої сили у вигляді відьом [34, с. 442; 6, с. 125]. Посвячення свічок на Стрітєння практикували й росіяни [2, с. 12].

Воскова свічка, біля витоків пошанування якої — дохристиянська аксіологія, а конкретніше — старожитній культ вогню з його амбівалентною природою — повагою та острахом, спочатку з поклонінням вогню як самому Богу, а згодом — як символу божественної сили, з утвердженням християнства ввійшла в усі ритуали церкви, а для свята Стрітєння (у католицькій традиції — Канделора ¹⁾ стала головним і незамінним атрибутом, отримала особливий чин для благословення (стрітенська свічка); тому й саме свято в італійців, фран-

цувів, англійців, фінів, чехів часто називається «Свято / день зі свічками», а в німців та австрійців — «Марія зі свічками», «Божя Мати зі свічками». У Швейцарії посвячення свічок відіграло провідну роль у святкуванні «меси Марії зі світлом», після чого їх зберігали весь рік, запалюючи перед помираючими, у день поминань, під час гроз. Німці святити свічки, які оберігали від грози і граду, хвороб і смерті, злих духів і відьом, чар та всіляких нещасть, на спеціальній месі світла («ліхтмес») [23, с. 176; 41, с. 139–140]. Такі дії обумовлені народними уявленнями про віск як символ світла й чистоти, світлоносне начало, якому підвладно розсіяти темряву і прогнати геть від людей темні сили зла: утихомирити гуркіт грому, подолати незгоди, напасті та недуги. Окрім того, свято Стрітіння запозичило символіку більш ранніх язичницьких ритуалів, під час яких запалювали факели² чи свічки, щоб викликати весняне оновлення природи й сприяти родючості рослин.

¹ Історична основа свята: у Давньому Римі лютий як останній місяць року був періодом загального очищення й спокутування гріхів. У ході формування християнської міфології ідея очищення втілилася в обряд «очищення» Діви Марії на 40-й день після народження Христа із благословенням свічок. Див.: *Иванова Ю. В. Обрядовый огонь / Ю. В. Иванова // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Исторические корни и развитие обычаев. – М., 1983. – С. 121.*

1. *Аркушин Г. Голоси з Волинського Полісся [тексти] / Г. Аркушин. – Луцьк, 2010.*

2. *Афанасьев А. Поэтические воззрения славян на природу / А. Афанасьев. – М., 1868. – Т. 2.*

3. *Белова О. В. Свеча / О. В. Белова, И. А. Седатова // Славянские древности : этнолингвистический словарь. – М., 2009. – Т. 4. – С. 567–573.*

4. *Бессараба И. В. Материалы для этнографии Седлецкой губернии. – С.Пб., 1903.*

5. *Бідношия Ю. Етнолінгвістичні записи з Північного Підляшся / Ю. Бідношия // Діалектологічні студії. – Л., 2006. – Вип. 6 : Лінгвістичний атлас – від створення до інтерпретації. – С. 335–355.*

Архаїчна символіка воску полягала в уособленні ним вищої жертви небу та душам предків, а полум'я воскової свічки первісно було знаком сонця, проекцією сонячного проміння. У результаті засвоєння християнських аксіологічних орієнтацій утвердилася християнська міфологема воску як офіри Богу — Творцеві всього сущого. Розгляд символічної функціональності воскових свічок у сезонних ритуалах Стрітіння встановив високий ступінь їх обрядової «залученості», актуалізувалися різновекторні символічні функції воску — магічного оберега від природних катаклізмів та демонологічних істот, носія катартичної сили вогню, покликаною захистити живих від магічного подиху смерті, а мертвих — від підступів нечистої сили, символа світла, світлоносного начала, яке здатне прогнати темні сили зла, дієвого засобу підвищення врожайності рослин та фертильності домашніх тварин. Наведений перелік значенневих одиниць дає підставу ідентифікувати віск як ритуальний символ із широким та стійким семантичним полем.

² У канони християнської церкви було введено посвячення свічок (вони називалися «громниці») замість язичницьких факелів, оскільки їхнім призначенням було «громити силу бісівську, щоб не шкодила громами і блискавками, зливою і градом, чародіями чи чарівниками; тому вірні під час грози запалюють ці свічки, щоб випробувати плоди молитви; дають також умираючим в руки громницю, щоб вразити і відігнати сатану, князя темряви» (Катехізіс. – Вільно, 1768).

6. *Васілевич У. Грамнічная свечка / У. Васілевич // Беларуская міфалогія : энцыклапедычны слоўнік. – Мінск, 2004. – С. 124–125.*

7. *Василечко Л. Шуткова неділя. Народні звичаї, обряди та повір'я / Л. Василечко. – Л., 2012.*

8. *Виклади давньослов'янських легенд, або міфалогія / уклад. Я. Головацький. – К., 1991.*

9. *Воропай О. Звичаї нашого народу: етнографічний нарис / О. Воропай. – К., 1991. – Т. 1.*

10. *Ганцкая О. А. Поляки / О. А. Ганцкая // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Весенние праздники. – М., 1977. – С. 202–220.*

11. Говірка села Машева Чорнобильського р-ну. – К., 2003. – Ч. 2 : Тексти.
12. *Горошко Л.* Календарні і родинні звичаї та обряди в селах Канівського р-ну Черкаської обл. (польові матеріали 2009 р.) / Л. Горошко // Архів Інституту народознавства НАН України (далі – Архів ІН НАНУ), ф. 1, оп. 2, спр. 594.
13. *Горошко Л.* Календарні і родинні звичаї та обряди в селах Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл. (польові матеріали 2008 р.) / Л. Горошко // Архів ІН НАНУ, ф. 1, оп. 2, спр. 587.
14. *Данильчик Л.* Залишки господарсько-побутових магічних дій на Опіллі / Л. Данильчик, П. Костючок // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ, 2010. – Вип. 18. – С. 123–128.
15. *Дмитренко А.* Етнографічна експедиція до села Стобихва Камінь-Каширського району / А. Дмитренко // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки історії Камінь-Каширщини. – Луцьк, 2010. – Вип. 37. – С. 21–32.
16. *Завальнюк А. Ф.* Українські літні обряди та пісні / А. Ф. Завальнюк. – Вінниця, 2008.
17. *Коваль О.* Символ вогню у традиційній та календарній обрядовості Старовижівщини / О. Коваль // Нариси культури давньої Волині. – Луцьк, 2006. – С. 536–565.
18. *Коваль-Фучило І.* До проблеми: гріх і кара в українській народній традиції (на матеріалах фольклорних текстів, записаних у с. Мокряни Мостиського р-ну Львівської області) / І. Коваль-Фучило // Діалектологічні студії. – Л., 2003. – Вип. 2 : Мова і культура. – С. 201–222.
19. *Кондратович О.* Народний календар Волинського Полісся від свята до свята / О. Кондратович. – Луцьк, 2009.
20. *Кравченко В.* З побуту й обрядів північно-західної України / В. Кравченко // Збірник Волинського науково-дослідного музею. – Житомир, 1928. – Т. 1. – С. 67–114.
21. *Кравченко В.* Зібрання творів та матеріали з архівної спадщини / В. Кравченко ; упоряд. О. Рубан. – К., 2009. – Т. 2.
22. *Кушнір В. Г.* Нариси традиційної культури українців Одещини (Миколаївський район) / В. Г. Кушнір, Н. О. Петрова, В. М. Поломарьов. – О., 2010.
23. *Листова Н. М.* Народы Швейцарии / Н. М. Листова // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Весенние праздники. – М., 1977. – С. 176–188.
24. *Маковій Г.* Народ у народних святах / Г. Маковій. – Чернівці, 2009.
25. *Маховська С.* Календарні звичаї та обряди села Теперівка Деражнянського району Хмельницької області / С. Маховська // Берегиня. – К., 2010. – № 52. – С. 24–32.
26. Матеріали науково-дослідних робіт за 1997 р. Матеріали зібрала і опрацювала І. Несен // Архів ІН НАНУ, ф. 1, оп. 4, спр. 56.
27. Матеріали наукової етнографічної експедиції на Полісся. 1981 р. Звіт Л. Худаш // Архів ІН НАНУ, ф. 1, оп. 2, спр. 280 а.
28. *Мовна У.* Виробнича та духовна спадщина традиційного бджільництва українців Корсунь-Шевченківського і Канівського районів Черкаської області / У. Мовна. – Л., 2011.
29. *Мовна У.* Звичаї та обряди українських пасічників Карпат і Прикарпаття (друга половина XIX – початок XX століття) / У. Мовна. – Л., 2006.
30. *Мойсей А.* Магія і мантика у народному календарі східнороманського населення Буковини / А. Мойсей. – Чернівці, 2008.
31. *Никифоровский Н.* Очерки простонародного життя-бытья в Витебской Белоруссии и описание предметов обиходности (этнографические данные) / Н. Никифоровский. – Витебск, 1895.
32. *Онищук А.* Народний календар. Звичаї й вірування, прив'язані до поодиноких днів у році / А. Онищук // Матеріали до української етнології. – Л., 1912. – Т. 15. – С. 1–61.
33. *Пархоменко Т.* Календарні звичаї та обряди / Т. Пархоменко // Етнокультура Рівненського Полісся. – Рівне, 2009. – С. 119–192.
34. *Плотникова А. А.* Воск / А. А. Плотникова // Славянские древности : этнолингвистический словарь. – М., 1995. – Т. 1. – С. 442–444.
35. *Рижик Є.* Календарні обряди українців Холмщини і Підляшшя / Є. Рижик // Волинь моя. – К., 2002. – С. 143–166.
36. *Рубіш Ф.* Великі Лучки: історико-етнографічне дослідження / Ф. Рубіш, В. Рубіш-Чучвар. – Ужгород, 2007.
37. *Семенюк Л.* Народна обрядова творчість Шацького поозер'я / Л. Семенюк. – Луцьк, 2012.
38. *Толстая С.* Полесский народный календарь. – М., 2005.
39. *Толстая С.* Сретенская и четверговая свечи / С. Толстая // Славянский и балканский фольклор. Духовная культура Полесья на общеславянском фоне. – М., 1986. – С. 27–30.
40. *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка / М. Фасмер. – М., 1987. – Т. 3.
41. *Филимонова Т. Д.* Немцы / Т. Филимонова // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Весенние праздники. – М., 1977. – С. 139–162.
42. *Шекерик-Доників П.* Рік у віруваннях гуцулів / П. Шекерик-Доників. – Верховина, 2009.

Розвідки та матеріали

43. *Dvořákova H. Svět pod sklem. Podoby vosku / H. Dvořákova. – Brno, 2006.*
44. *Gloger Z. Rok polski w życiu, tradycyi i pieśni / Z. Gloger. – Warszawa, 1900.*
45. *Horna Cirocha. – Košice, 1985.*
46. *Moszyński K. Polesie wschodnie / K. Moszyński. – Warszawa, 1928.*

47. *Řehoř F. Kalendářik z národního života Lemkův / F. Řehoř // ČČM. – Praha, 1897. – Sv. 4. – S. 353–375.*
48. *Sielicki F. Wierzenia i obyczaje na Wilejszczyźnie w okresie międzywojennym / F. Sielicki. – Wrocław, 1994.*

Список інформантів

БМА – Близнюк Марія Антонівна, 1922 р. н. Записала У. Мовна 2 липня 2010 р. у с. Антипівка Золотоніського р-ну Черкаської обл.

БМВ – Будка Михайло Васильович, 1950 р. н. Записала У. Мовна 8 червня 2007 р. у с. Калитяки Яворівського р-ну Львівської обл.

ІАІ – Іванець Анастасія Іванівна, 1935 р. н. Записала У. Мовна 8 червня 2007 р. у с. Поруби Яворівського р-ну Львівської обл.

ІМГ – Іванець Іван Михайлович, 1931 р. н. Записала У. Мовна 8 червня 2007 р. у с. Поруби Яворівського р-ну Львівської обл.

КПО – Качмар Парасковія Олексіївна, 1936 р. н. Записала У. Мовна 4 червня 2007 р. у с. Мужиловичі Яворівського р-ну Львівської обл.

КМГ – Ковтуненко Марія Григорівна, 1943 р. н. Записала У. Мовна 2 липня 2010 р. у с. Антипівка Золотоніського р-ну Черкаської обл.

КГЯ – Костогриз Григорій Якимович, 1930 р. н. Записала У. Мовна 28 червня 2010 р. у с. Мицалівка Золотоніського р-ну Черкаської обл.

ММВ – Мисаньо Мирослава Василівна, 1957 р. н. Записала У. Мовна 5 червня 2007 р. у с. Залужжя Яворівського р-ну Львівської обл.

ММВ 2 – Мурин Марія Василівна, 1924 р. н. Записала У. Мовна 5 червня 2007 р. у с. Залужжя Яворівського р-ну Львівської обл.

ПМК – Пушенко Марія Костівна, 1939 р. н. Записала У. Мовна 24 червня 2010 р. у с. Бубнівська Слобідка Золотоніського р-ну Черкаської обл.

СГІ – Салабай Ганна Іванівна, 1919 р. н. Записала У. Мовна 4 червня 2007 р. у с. Лісновичі Городоцького р-ну Львівської обл.

СГВ – Сліпанчук Ганна Василівна, 1929 р. н. Записала У. Мовна 27 вересня 1997 р. у с. Прикмише Городенківського р-ну Івано-Франківської обл.

СГМ – Соболь Ганна Михайлівна, 1937 р. н. Записала У. Мовна 23 червня 2010 р. у с. Драбівка Золотоніського р-ну Черкаської обл.

ТАІ – Тинець Андрій Іванович, 1939 р. н. Записала У. Мовна 19 серпня 1998 р. у с. Довпотів Калуського р-ну Івано-Франківської обл.

ТСМ – Ткачук Євдокія Миколаївна, 1939 р. н. Записала У. Мовна 29 червня 1997 р. у с. Задубрівці Снятинського р-ну Івано-Франківської обл.

ХМВ – Ханас Марія Василівна, 1944 р. н. Записала У. Мовна 5 червня 2007 р. у с. Новий Яр Яворівського р-ну Львівської обл.

ЦСН – Ціпак Семен Наумович, 1922 р. н. Записала У. Мовна 6 червня 2007 р. у с. Цетуля Яворівського р-ну Львівської обл.

ШГБ – Шевчик Ганна Борисівна, 1921 р. н. Записала У. Мовна 4 червня 2007 р. у с. Мужиловичі Яворівського р-ну Львівської обл.